

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА: ЗАСІБ ПІЗНАННЯ І ВИХОВАННЯ ЧИ МИСТЕЦТВО СЛОВА?

Петро БІЛОУС,

професор Житомирського державного університету ім. Івана Франка

Вивчення давньої української літератури в школі й надалі залишається складним епізодом як для вчителів, так і для учнів. З одного боку, наче й зрозуміло: не можна естетично загорітися від переживань та думок, віддалених у часі, бо з переважної більшості літературних творів того часу, за словами Й. Гейзінги, «для нас звітрився всякий аромат і всяке зачарування». З другого боку, єдине, на що здатний сучасник, – це раціоналізовано, з певною патріотичною прагматикою заглибитись у зміст давнього твору, що, може, полишить відчуття доторку до антикваріату – не більше; чи, може, подивує думкою, яка зродить якісь актуальні асоціації. У цьому разі слід із розумінням поставитися до гасла «Ad fontes!» («До джерел!») чи погодитися з Франковим міркуванням про те, що й «перед Котляревським у нас було письменство, і були писателі, було духовне життя», що «повне та всестороннє відродження нашої національності неможливе без докладного пізнання та визискання того засобу духовної сили, яку маємо в нашій старім письменстві».

Так, проїнятися почуттями і думками людей, котрі жили кілька віків тому, пробувати прожити їхні захоплення й пристрасті, пройти їхній шлях пошуку, – річ непроста, а то й неможлива. Саме тому пам'ятки давньої української літератури не становлять інтересу для читацького загалу – навіть якщо сотні разів повторити, що це чималий етап у розвитку нашого письменства, що там джерела багатьох літературних традицій, наша художня та історична пам'ять. Адже художнє сприйняття сучасного читача сформоване у зовсім іншому, відмінному від давніх часів історичному й естетичному середовищі. Унаслідок цього літературна пам'ятка давнини може викликати в сучасного читача хіба що спокійне почуття поваги до себе, а не емоційний трепет і чари сугестії, що розбурхують уяву та множать ряди асоціацій.

Донедавна у ставленні до літературних творів минулого панували методологія позитивістської філології, історичний підхід, намагання побудувати «розмову з минулим» на традиціоналізмі та актуалізмі. Оманливість таких інтерпретацій давніх творів спричинена, по-перше, переконанням, що їх можна зрозуміти історично, звернувшись до джерел і залучивши «документи» епох; по-друге, осягти естетично через безпосереднє входження

в текст, естетична цінність якого є позачасовою (справжнє художнє слово, мовляв, вічне).

На мою думку, пам'ятки давньої літератури можуть викликати естетичне відчуття, переживання лише в тих, хто розуміється на мистецтві художнього слова, бо естетичні переживання – це не емоція, спонтанний катарсис, наївна сумірність із висловленою у творі емоцією, а проникнення у художню структуру твору, розуміння, впізнання її. Словесні твори давнини естетичні не самі по собі, а можуть бути естетично реалізовані в художньому сприйманні читача. Отже, вирішальне значення має його естетичний досвід – та доконечна основа, яка дає можливість збагнути поетику тексту, відгукнутися на нього, незважаючи на те, що між моментом його створення і рецепцією читача пролягли століття.

У нашій освітній практиці переважав підхід до давніх пам'яток «не з того боку»: апелювали до історичних, економічних джерел, з'ясовували обставини, авторство, фактичні передумови появи твору, а його художність, закодована в образах, стилі, пафосі, була на другому плані, а то й залишалася поза увагою. «Той, хто починає з того, – зазначав німецький професор романістики Ганс Яусс, – що реконструює суспільне становище із запозичених знань за історичними та економічними джерелами, власне, легко доходить до того, що знаходить підтвердження у дзеркалі літературних свідчень своїм знанням з історії. Тим часом характер відповіді, що його має література, можна пізнати лише тоді, коли розкрити її поєднання, які стають прозорими тільки в середовищі літературного досвіду, а відчутними – тільки за допомогою розрізнення горизонтів».

«Горизонти», за Г. Яуссом, – категорії, що позначають рівень сприймання художнього тексту: крім «первинного горизонту», який відзначається естетично-сисловою спроможністю тексту в момент його створення, існують «пізніші горизонти», зокрема й «горизонт досвіду реципієнта», що вступає в контакт як із «первинним», так і з будь-яким іншим «чужим» горизонтом (наприклад, це можуть бути літературознавчі дискурси, зокрема й тлумачення твору в шкільному підручнику). Утім вирішальне значення в естетичному прочитанні давнього літературного твору має «горизонт сподіваного», інакше кажучи – **чого** жде читач від твору, **що** шукає в нім,

у чому його інтерес? Зауважу, що цей «горизонт сподіваного» залежить від таких чинників, як загальна культура реципієнта, його естетичний досвід, здатність розуміти мову мистецтва.

Уже не перше десятиліття шкільна програма з літератури у старших класах пропонує епістемологічний (пізнавальний) та аксіологічний (морально-виховний) аспекти вивчення красного письменства, залишаючи естетичний аспект на другому плані, а то й уникаючи про нього говорити. Тому й не дивно, що літературу у школі сприймають (і вчителі, й учні) як засіб пізнання і виховання. А мало б бути – як *мистецтво слова*. Звідси і настанова повинна бути однозначна: очікувати від літературного твору естетичної насолоди. Звичайно, твір може сприяти пізнанню та вихованню, але це не основна мета у вивченні літератури.

Тому я пропонував би вивчати не історію літератури (так побудована програма 9–11-х класів), а літературу, і подавати для ознайомлення учням естетично довершені, художньо наснажені, цікаві твори різних літературних родів та жанрів. Та поки що новий проект програми української літератури не відступає від багатолітньої традиції і йде вторганим шляхом.

Зауваження до проекту програми

Перший блок, який стосується української середньовічної літератури XI–XV ст., зовсім не годиться. Ідеться в основному про хрещення Русі та про Біблію. Про хрещення нехай учням розкажуть історики, а Біблія не належить до української літератури, її варто вивчати у курсі зарубіжної, навіть незважаючи на те, що Святе Письмо мало потужний вплив на всю давню літературу. Це ж стосується і рубрики «Перекладна література» (крім Біблії, не вказано жодного перекладного твору).

Другий блок стосується оригінальних літературних пам'яток доби Київської Русі. Найбільше зауважень є тут щодо «Слова про Ігорів похід» (до речі, не варто надалі використовувати назву «Слово о полку Ігоревім», бо це не відповідає нормам української мови, виходить якийсь покруч із давньої книжної і сучасної української мови; а може, це данина традиції, яка утвердилася у російській літературі). По-перше, неприйнятним є вислів «давньоруська пам'ятка». Не було ні давньоруської («древнерусской») народності, ні давньоруської мови, ні давньоруської літератури. Це вигадка московських істориків, котрі виділяли в історії «Руського государства» Давню Русь (свідомо уникаючи назви Київська Русь), бо їм ішлося про «Нову Русь», започатковану нібито Петром I. Оце «давньоруська» мало вкладатися у міф про «спільну колицку» східнослов'янських народів, у міф про «пролог русской литературы», в антиісторичне

твердження про спільну спадщину, на яку чомусь найбільше претендує «старший брат». Відтак термін «давньоруський» не має історичної основи, він антинауковий, його не можна застосовувати до тієї спадщини, яка належить Україні, чії давні землі були територіальною основою Русі, де зародилася українська (руська – від назви Русь) література.

Щодо визначення «Слова про Ігорів похід» як «ліро-епосу» та «поєми», то нехай це залишиться на науковій совісті укладачів програми, оскільки жоден із цих термінів не підходить до «Слова...»: це спроба накласти сучасні жанрово-родові уявлення на текст, який багато хто залічує до середньовічної літератури.

Складніше з тезою «наскрізна ідея патріотизму» (у «Слові про Ігорів похід»). На сторінках «Дивослова» я вже оприлюднював свій погляд на цю проблему, пов'язану з неправомірною, слабо вмотивованою ідеалізацією, героїзацією князя Ігоря. Б. Рибаків застерігав, що «найнебезпечнішим в історичному осмисленні “Слова про Ігорів похід” є всезростаюче у нашій науковій та навколонауковій літературі прагнення до ідеалізації Ігоря, до його героїзації, до перетворення цього князя в активного прихильника загальноруської єдності та спільної боротьби з половцями». Таке застереження має під собою підстави. Героїзація Ігоря розпочалася тоді, коли відзначали 750-річчя «Слова...». Це був 1937 рік – кульмінація сталінських репресій, коли процвітав культ вождя, котрий, за тодішніми ідеологічними кліше, був об'єднувачем та охоронцем державної єдності перед загрозою війни з Німеччиною. Нагнітання радянського патріотизму потребувало підтверджень у минулому, тому «Слово про Ігорів похід» цілком підходило для ідеологічної обробки населення – через ювілейні заходи, освіту в середній і вищій школі, численні наукові конференції. Цей політичний пафос був підхоплений і пізніше. У написаній 1955 р. статті про «Слово...» авторитетного в Україні дослідника давньої літератури М. Гудзія без усіляких сумнівів стверджувалося, що Ігор – взірць лицарської доблесті, для якого честь і слава є головними рушіями його поведінки, «лицарська хоробрість, військова доблесть відрізняють з-поміж усіх Ігоря» і т. д. Цю патетику підхопили шкільні та університетські програми і підручники з літератури, не зникла вона в літературній освіті й досі.

До блоку «Українська література доби Ренесансу і Бароко» є принаймні одне зауваження, яке стосується наявності в нашій літературі доби Ренесансу. До речі, у програмі не названо жодного явища, яке є сумірним з добою Відродження, отже, згадка про Ренесанс зависає: чи через брак аргументів, чи через непевність цього твердження. На мій погляд, доби Ренесансу в українській літера-

турі (й культурі загалом) не було, а наявні лише певні елементи її у вигляді латиномовних творів, автори яких жили і писали переважно за межами України (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський). Можна зрозуміти патріотичні спроби деяких науковців накласти схему розвитку європейської культури на українську дійсність XV–XVI ст., але мені такий підхід видається не зовсім науковим. Тому й у шкільну програму навряд чи треба це вводити.

До кожного блоку, де йдеться про вивчення давніх творів, є симптоматичні коментарі типу «що треба знати і вміти» і «що має виховувати той чи інший твір або явище». От вам і застарілий підхід до того, які функції має виконувати література у шкільній освіті: лише пізнавати і виховувати. А як же щодо естетичного розвитку і задоволення?

Пропозиції до програми з літератури

Із української середньовічної літератури я запропонував би три теми.

1. Походження української літератури.

– «Давньоруська» чи «давньоукраїнська» література?

- «Откуда есть пошла Русская земля»?
- Візантіїство і язичництво.
- Як з'явилося письмо на Русі?
- Трансплантація чи творче засвоєння?
- Становлення жанрової системи.
- Мова давніх творів.

Матеріал є у моїй монографії «Зародження української літератури» (Житомир, 2011); у підручнику «Історія української літератури XI–XVIII ст.» (К., 2009). Уважаю цю тему ключовою для осмислення початків нашого художнього слова.

2. «Повість минулих літ».

У літописі є чимало цікавих, художньо оброблених сюжетів: помста княгині Ольги древлянам; цикл оповідок про запровадження князем Володимиром християнського віровчення (хрещення Русі); про вбивство Святополком своїх братів Бориса та Гліба; про битву Ярослава (Мудрого) із Святополком на Альті (1019 р.); про поєдинок Мстислава з Редедєю (1022 р.); про повстання у Києві 1068 р.; про нашествя половців на Русь у 1093 р.; про осліплення Василька Ростиславича (1097 р.) та ін.

Розгляд цих сюжетів дав би учням уявлення про історичну белетристику, яка фактично зароджувалася уже в першому нашому літописі.

3. Києво-Печерський патерик.

Патерик є пам'яткою, яка набагато характерніша для української середньовічної літератури, ніж «Слово про Ігорів похід». Розповідям про ченців Києво-Печерського монастиря, що мають жанрові ознаки новели, властиві символіка, знакові образи,

які надають їм особливого забарвлення, поліфонічного звучання. Чимало з тих новел мають безперечні художні ознаки, зацікавлюють своїми сюжетами і колоритними персонажами. Крім того, у кожній із них порушуються загальнолюдські (і християнські) проблеми, філософські питання, ведуться пошуки моральних цінностей. Для шкільної програми я рекомендував би цікаві сюжети про золотий пояс Шимона (три перші «слова» патерика), про Прохора-чорноризця (або Лободника) («слово» 31), про «святого блаженного Агапіта, безкорисливого лікаря» («слово» 27). Читання та обговорення цих новел може бути цікавим учням як з погляду давніх реалій, так і в сенсі художньої вибагливості.

Чому я не пропоную «Слова про Ігорів похід», вивчення якого на уроках літератури має багаторічну традицію?

Укладачі програми визначають чимало питань, пов'язаних із цією пам'яткою, але уникають важливого питання про автентичність твору. З часу появи «Слова...» у читацької публіки був сумнів щодо його походження. Не розвіяний він і досі. Проте всі визнають, що цей твір не характерний для середньовічної України. В основному московська наука (історики, літературознавці) досліджувала пам'ятку, відшукуючи те, чого в ній немає (патріотизм, героїзм Ігоря, ідею єдності Русі тощо). І все це було «розкручене» таким чином, що «Слово...» відповідало поняттю народності, а в певні історичні часи актуалізувало ідею єдності Радянського Союзу. Виник московський міф про цей твір, який експлікували майже без змін і в Україні. І досі той міф поширюють, зокрема через шкільну програму. Звичайно, є текст, з ним можна працювати, але потрібне інше, оновлене прочитання його.

Візьмімо хоч би питання героїзму Ігоря. Героїчний чи негероїчний чин князя Ігоря – це можна було б визначити, виходячи з мети його походу. У «Слові про Ігорів похід» цю мету сформульовано словами князя тоді, коли військо вже вирушило в путь і сталося затемнення сонця: «Хочу-бо, – сказав, – списа приломити кінець поля Половецького; з вами, русичі, хочу голову свою положити або напитися шоломом із Дону!» Інша варіація мети далі звучить у напруженій ситуації перед першою сутичкою з половцями у степу: «Русичі великії поля черленими щитами перегородили, *шукаючи собі честі, а князю – слави*». Про намір здобути у поході честь і славу згадано і в літописному оповіданні 1185 р.

У тексті «Слова...» про якусь іншу мету походу не йдеться. Про стратегічні військові чи політичні наміри Ігоря можна лише здогадуватися, проте очевидним є його прагнення слави, яка є невіддільною від честолюбства. Досягнення честі й слави –

висока мета у житті, проте для новгород-сіверського князя вона виявилася ефемерною, недосяжною, а його військовий ризик (скоріше – авантюра) – невинуватим. Оцінку діям Ігоря дає київський князь Святослав: «О мої синовці, Ігорю і Володимире! Рано есте почали Половецьку землю мечами разити, а собі слави шукати. Та без честі-бо кров поганую ви пролляли <...> Що ж ви вчинили моїй сріберній сивині?» Отже, мета походу не досягнута, «невеселая година настала» для Русі, Ігор опиняється у полоні, що для справжнього воїна – ганьба. Із цього випробування князь вийшов не героєм, а невдахою, котрий загубив своє військо на берегах Каяли та опинився у вартівнях половців.

Українську літературу доби Бароко я представив би двома іменами, самобутніми, цікавими, колоритними.

Іван Величковський.

Це один із найяскравіших барокових поетів, вихованець Києво-Могилянської колеї, згодом – друкар у Чернігові, священник у Полтаві. Автор віршованих збірок «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овци, пастиру належное» (1691), а також перекладів з латиномовного англійського поета Джона Овена.

У передмові до «Млека» І. Величковський зводить про «штуки поетицькі», що є в літературах інших народів, і «яко істинний син Малоросійської отчизни» він задумав рідною мовою вдатися до тих

«штук», щось переймаючи від чужого, а щось винаходячи своє, аби подати все те «до читання охочим і любомудрим». Ідеться про «курійозне віршування», у якому на перший план виходять формальні прийоми компоновання творів, що цілком відповідало духові бароко.

Є можливість ознайомити учнів із «зоровою поезією», «фігурними віршами», що у молодого покоління, як показує мій досвід, викликає неабиякий інтерес, адже учні переважно мають справу із традиційними формами віршів, і це певною мірою їм набридає й відштовхує. А формальні віршові експерименти – це щось нове, свіже, оригінальне, тому вивчення набутку Івана Величковського може щиро зацікавити молодь.

Григорій Сковорода.

Тут я майже в усьому згоден із укладачами програми, проте хотілося б змінити багаторічну традицію вивчення одних і тих самих творів. Репертуар віршів та байок слід розширити і не товкти з року в рік «Бджолу і Шершня» та «Всякому місту звичай і права». У Григорія Сковороди є чимало інших цікавих для прочитання художніх творів. Треба дати вчителю ініціативу щодо вибору їх.

Переконаний, читання давніх творів у школі здатне не тільки сприяти пізнанню чогось нового та слугувати імпульсом у вихованні, а й дарувати естетичну насолоду, формувати культурну людину в сучасному світі.

Книжки, подаровані редакції

Мамине благословення

Синові Олегу-Олександрю з любов'ю

Вишивала мати синові сорочку,
Вишивала серцем стежечки-рядочки.
Закликала долю і благословляла,
Ангелів ласкавих помочі благала.
– Вишиваю, сину, білу сорочину,
І дарую долю у добру годину.
Два кольори щастя мати поєднала:
Жовтий і блакитний у руці тримала.
Жовтим і гарячим радість дарувала,
А блакитним спокій ниточкою слала:
«Най Отець Небесний та й благословляє,
Матінка Пречиста та й оберігає».

Колискова

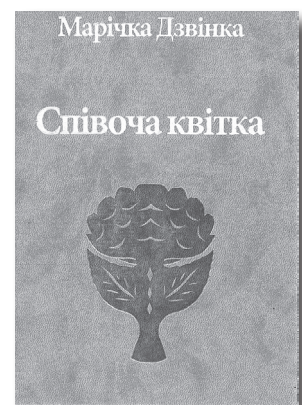
Вечір щасливу казку напише,
Місяць у небі зорі колише,
Сонечко тихо спати лягає,
Мама дитятку пісню співає:

– Люлі, рідненька, спи, моя доню,
Прийде до хати добрая доля,
Спи, найрідніше моє дитятко,
Люлі, маленьке, любе пташатко.

Будеш міцніти, будеш зростати,
Будуть радіти мама і тато.
Люлі, маленьке, люлі, пташатко,
Спи моє рідне, миле дитятко.

Вечір щасливу казку напише,
Місяць у небі зорі колише,
Сонечко тихо спати лягає,
Мама дитятку пісню співає...

Не цурайся свого родоводу

Не цурайся свого родоводу,
Бо коріння – то сила народу.
Без коріння деревам не жити,
Без коріння зів'януть всі квіти.
Хто коріння свого не шанує,
Той по світу без сили мандрує.
Якщо хочеш людиною стати,
То потрібно багато пізнати:
Як твій рід на землі появилася,
У яких він краях народився.
Мову рідну змагайся плекати,
Аби злим яничаром не стати.
Буде віра і предків культура

Оберегом народу і муром.
Бо живуть наші пращури здавна
На землі українській преславній,
А коріння сягає глибоко –
Глибиною у тисячі років.
Вирушають у вирій лелеки,
І дороги лежать нам далекі.
Та хто любить свій край і кохає,
Той до нього завжди повертає.

Марічка ДЗВІНКА